

RECENZJE

TOMASZ JELONEK*

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Tadeusz Lewaszkiewicz, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU,
POZNAŃ 2017, S. 512

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/Jp.98.3.11>

Na temat polszczyzny kresowej powstało do tej pory wiele opracowań. Jedną z najnowszych publikacji w tym zakresie stanowi obszerna monografia Tadeusza Lewaszkiewicza o języku powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy. Temat podjęty przez autora nie jest przypadkowy, a wręcz przeciwnie – szczególnie mu bliski. Jak podkreśla sam badacz, cała jego rodzina wywodzi się właśnie z Nowogródka i okolicy. Choć zainteresowanie T. Lewaszkiewicza polszczyzną kresową zrodziło się już w latach siedemdziesiątych XX wieku, w trakcie jego studiów polonistycznych, autor przez długie lata koncentrował się głównie na gromadzeniu materiału badawczego i studiowaniu literatury. Dopiero po roku 2005 przystąpił do systematycznej (z przerwami) analizy nowogrodzkiej polszczyzny. Zwieńczeniem wieloletnich studiów T. Lewaszkiewicza nad językiem kresowym było wydanie w 2017 roku liczącej ponad pięćset stron wnikliwej, ambitnej i oryginalnej monografii *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*.

Praca zawiera szczegółową analizę wybranych zagadnień z fonetyki, fleksji i składni języka powojennych przesiedleńców z okolicy Nowogródka, a także ich potomków, którzy urodzili się już na ziemiach zachodnich. Informatorami autora byli również znajomi jego rodziców oraz dwie osoby, które po II wojnie światowej pozostały w Nowogródku. Ponadto badacz do przesiedleńców zaliczył także niewielką grupę emigrantów (osoby z jego nowogrodzkiej rodziny przebywające w Stanach Zjednoczonych oraz w Wielkiej Brytanii). Jak czytamy we *Wstępie*, większość respondentów pochodziła z Grabnik – wsi znajdującej się przed 1939 rokiem dwa kilometry od Nowogródka (w latach sześćdziesiątych XX wieku wieś włączono do zespołu miejskiego). Pozostali informatorzy urodzili się natomiast w Nowogródku lub w okolicznych wsiach – w Milkiewiczach i w Bajkach (s. 11).

Warto podkreślić, że T. Lewaszkiewicz już na pierwszych kartach monografii zaznacza, że opisuje między innymi własną kompetencję językową, a wszyscy jego respondenci to bliższa

* tomasz.jelonek@ijp.pan.pl

lub dalsza rodzina, powinowaci i znajomi. Autoanaliza idiolektu oraz dobór informatorów mogą spotkać się z zarzutami, że rozważania na temat polszczyzny kresowej nie będą w pełni obiektywne. Badacz ma tego świadomość (s. 12). Trzeba jednak podkreślić, że w tym wypadku bliski związek autora z informatorami wpłynął niezwykle korzystnie na jakość i rzetelność rozważań. Tadeuszowi Lewaszkiewiczowi udało się nie tylko zgromadzić imponujący materiał badawczy. Przeprowadził on również szczegółową analizę języka przesiedleńców na podstawie wnikliwej znajomości specyfiki Kresów, ich historii oraz uwarunkowań społeczno-kulturowych. Nie sposób nie zgodzić się z autorem, że w tym wypadku „osobista narracja” (s. 12) uwiarygodniła wyniki badań. Uwypukliła też, że wykorzystanie w analizie własnej kompetencji językowej oraz kompetencji językowej bliskich może stanowić podstawę rozważań nad funkcjonowaniem języka rodzinnych wspólnot komunikatywnych (s. 12). Książka staje się zatem cennym źródłem wiedzy nie tylko na temat nowogródzkiej polszczyzny kresowej, ale i kresowego języka familijnego.

Już we *Wstępie* T. Lewaszkiewicz zaznaczył, że „cel pracy jest kompleksowy” (s. 11). Zamiarem autora stało się zatem: (1) wydobyć z poszczególnych idiolektów wybranych elementów z zakresu fonetyki, morfologii i składni polszczyzny kresowej (archaizmów peryferyjnych, interferencyjnych elementów pochodzenia białoruskiego, rosyjskiego i czasami litewskiego, różnorodnych innowacji północnokresowych); (2) częściowe zrekonstruowanie dawnego języka potocznego informatorów; (3) ukazanie podobieństw i różnic między poszczególnymi idiolektami; (4) przeanalizowanie procesu integracji polszczyzny kresowej z językiem ogólnopolskim; (5) zbadanie przejawów oddziaływania polszczyzny nowogródzkiej na język dzieci, które urodziły się na ziemiach zachodnich.

Tak ambitnie wyznaczone cele mogą być osiągnięte wyłącznie przy założeniu, że zgromadzony materiał badawczy będzie bogaty i różnorodny. Podstawę materiałową opracowania T. Lewaszkiewicza tworzą różnorodne źródła (s. 46–49). Są to między innymi osobiste notatki autora, prezentujące osobliwości językowe (fonetyczne, morfologiczne, składniowe i leksykalne) jego bliższej i dalszej rodziny. W tym miejscu warto podkreślić, że badacz gromadził te zapiski przez ponad czterdzieści lat! Kolejne źródło nowogródzkiej polszczyzny kresowej w rozważaniach T. Lewaszkiewicza stanowi kilkanaście godzin nagrań magnetofonowych, na których utrwalił on wypowiedzi swoich krewnych i powinowatych. Ponadto w materiale egzemplifikacyjnym znalazły się odpowiedzi siedmiorga respondentów na pytania kwestionariusza leksykalnego (kilkaset pytań), przygotowanego przez autora. Cenne źródło wiedzy na temat polszczyzny kresowej tworzą także różnorodne źródła pisane, na przykład listy, kartki pocztowe, zeszyty szkolne, wspomnienia rodzinne, brudnopisy podań urzędowych, notatki służbowe, luźne notatki prywatne. Jak podsumowuje sam autor:

wykorzystałem materiał językowy pochodzący od 56 osób i z kilku dokumentów. Oprócz tego zapisałem właściwości językowe innych osób (dzieci i wnuków przesiedleńców), których nie cytuję w monografii, lecz się ogólnikowo powołuję na nie. Lista obejmuje zatem ponad 70 osób (s. 455).

Nie ulega więc wątpliwości, że monografia T. Lewaszkiewicza oparta jest na niezwykle solidnej podstawie materiałowej, której gromadzenie przez ponad cztery dekady budzi podziw i uznanie.

Recenzowana monografia ma wyraźnie rozczłonkowaną budowę, która tworzy spójną i wyczerpującą całość. Rozległą problematykę autor prezentuje w następujących po rozbudowanym *Wstępie* (s. 11–41) pięciu rozdziałach o charakterze teoretyczno-analitycznym: *Powojenni przesiedleńcy z Nowogródka i okolicy* (s. 43–71), *Wybrane zagadnienia fonetyki* (s. 72–222), *Fleksja* (s. 223–353), *Składnia* (s. 354–390) i *Słownictwo* (s. 391–454). Po rozdziałach zasadniczych znalazły się *Podsumowanie i wnioski* (s. 455–463), a dopełnienie całości stanowią bardzo szczegółowa *Bibliografia* (s. 464–474) oraz *Wykaz informatorów z inicjałami w układzie alfabetycznym* (s. 475–476). Opracowanie zamykają *Aneks* (s. 477–509) z bogatą dokumentacją faktograficzną (wybór dokumentów, które autor wykorzystał w trakcie analizy), *Wybór fotografii* (s. 501–509) oraz streszczenie w języku angielskim (s. 511–512).

We *Wstępie* autor szczegółowo omawia przedmiot, cel i zakres opracowania oraz podstawowe rozwiązania metodologiczne – między innymi narzędzia badawcze służące do analizy kontaktów językowych (np. bilingwizm i wielojęzyczność, dyglosja, interferencja, konwergencja i dywergencja, przełączenie kodów) i metody badania idiolektów, socjolektów, wariantowości języka, prestiżu językowego oraz relacji między kompetencją językową i wykształceniem oraz doświadczeniem społecznym, a także związków między identyfikacją narodową a używaniem języka. Następnie T. Lewaszkiewicz w sposób nad wyraz wnikliwy przedstawia stan badań w zakresie: (1) genezy południowo-wschodniej i północno-wschodniej polszczyzny kresowej; (2) polszczyzny kresów północno-wschodnich; (3) przeniesionej polszczyzny północno-kresowej i integracji z językiem ogólnopolskim. Jest to niezwykle wartościowa część pracy, bo w natłoku różnych opracowań szczegółowych często brak syntetycznych, a zarazem przystępnych opracowań. Cenne wydają się również końcowe uwagi o istocie polszczyzny kresowej dawniej i dziś, uwypuklają one bowiem wielowarstwowy charakter języka Kresów oraz jego przemiany.

W rozdziale pierwszym T. Lewaszkiewicz omawia złożoną problematykę sytuacji językowej i świadomości narodowej mieszkańców Nowogródka i okolicy w XIX i XX wieku. Następnie badacz szczegółowo przybliży źródła materiału językowego i metody jego gromadzenia, po czym przedstawia krótkie biografie informatorów oraz ich życiorysy językowe. Jak słusznie zauważa, ta część pracy stanowi tło dla drobiazgowej analizy cech językowych poszczególnych idiolektów, a ponadto jest przydatna przy ocenie stopnia zintegrowania się polszczyzny kresowej z językiem ogólnopolskim (s. 59).

Analityczną część monografii otwiera rozdział drugi, w którym badacz omawia wybrane zagadnienia z zakresu fonetyki nowogródzkiego języka kresowego. Rozdział ten zawiera szczegółowe uwagi na temat wokalizmu (np. akania, wymowy samogłosek nosowych), konsonantyzmu (np. palatalizacji spółgłosek *s*, *z* w grupach spółgłoskowych, depalatalizacji spółgłosek miękkich w grupach spółgłoskowych), fonetyki międzywyrazowej oraz akcentu (m.in. tzw. śpiewności).

Podobny charakter ma również rozbudowany rozdział trzeci, w którym przybliżono fleksję polszczyzny kresowej. Badacz skupia się na omówieniu różnorodnych zagadnień związanych z: rzeczownikiem (np. wahania rodzaju gramatycznego, specyfika deklinacji męskiej, żeńskiej i nijakiej), przymiotnikiem i imiesłowem przymiotnikowym (np. mieszanie twardych tematów przymiotnikowych z tematami miękkimi, występowanie niemęskoosobowych form przymiotników, imiesłowów przymiotnikowych, zaimków przymiotnych i liczebników porządkowych zamiast form męskoosobowych), zaimkiem (np. specyfika zaimków osobowych, nieokreślonych, wskazujących), liczebnikiem (np. specyfika liczebników z końcówką mianownika *-e*: *dwadzieście, trzydzieście, czterdzieście*) i czasownikiem (np. zagadnienia związane z czasem teraźniejszym, przyszłym prostym, przeszłym i zaprzeczonym).

Z kolei w rozdziale czwartym przedstawiono składnię nowogródzkiego języka kresowego. Badacz szczegółowo omawia w nim między innymi strukturę orzeczenia (np. zdania bezłącznikowe, formy gramatyczne orzeczników), składnię rzędu czasownika (np. zmiany rekcji czasownika przy dopełnieniach syntetycznych), *dativus possesivus* (celownik posiadania), szyk się w czasownikach zwrotnych.

Zawartość treściowa oraz strona metodologiczna i koncepcyjna rozdziałów II, III i IV budzą podziw i uznanie dla ogromu pracy, którą włożył autor w przygotowanie tak wnikliwej analizy. W tej części rozprawy na szczególną uwagę zasługuje też wielość przykładów, oprócz których badacz czasami zamieszcza fotokopie fragmentów tekstów, na przykład listów, zapisów na odwrocie fotografii.

W rozdziale piątym T. Lewaszkiewicz zawarł uproszczoną wersję słownika gromadzącego ponad 4200 leksemów. Jak podaje sam autor,

są to typowe kresowizmy polskiego pochodzenia oraz kresowizmy frekwencyjne, białorutenizmy i rusycyzmy, archaizmy, formacje potencjalne, neologizmy przesiedleńców oraz ich dzieci, ekspresywizmy [...] (s. 391).

Znajdziemy tam także:

leksykę ogólnopolską (w tym potoczną), ale szczególnie chętnie używaną w kręgu [...] informatorów, osobliwości fonetyczne [...], jak również osobliwości morfologiczne [...] (s. 391).

Słownik, jak podkreśla sam autor, ma prostą budowę (s. 391). Jest on jednak cennym źródłem wiedzy na temat leksyki nowogródzkiej polszczyzny kresowej i stanowi ważne dziedzictwo przeszłości.

Na podstawie wieloletnich obserwacji i szczegółowej analizy zgromadzonego materiału w podsumowaniu T. Lewaszkiewicz stwierdza, że:

informatorzy integrowali się w mniejszym lub większym stopniu językowo, tj. dostosowywali się do norm języka ogólnopolskiego przez kilkadziesiąt lat. Dochodziło do usuwania kresowych elementów językowych (morfologicznych, składniowych i leksykalnych) lub przynajmniej

elementy ogólnopolskie pojawiły się jako warianty obok form kresowych. W znacznie mniejszym stopniu zachodziły zmiany w podsystemie fonologiczno-fonetycznym. Poziom integracji językowej był zróżnicowany – zależał od wykształcenia, środowiska językowego i indywidualnej dbałości o kulturę języka. Nikt jednak nie wyzbył się całkowicie naleciałości języka kresowego (s. 457).

Po tej konkluzji badacz podaje najważniejsze cechy kresowe z zakresu fonetyki, fleksji i składni, które udało mu się zaobserwować w języku mówionym i pisanym, na przykład używanie przez wielu przesiedleńców form z *o* w wyrazach z dawnym *o* pochylonym (np. *ktoż*, *probować*, *spodnica*), stosowanie form nieenklitycznych zaimków zamiast form enklitycznych (np. *Powiedz mnie* zamiast *mi*), występowanie czasownika *jest* ‘są’ w funkcji łącznika w orzeczeniu złożonym (np. *Sprawy jest przedstawione*).

Książka T. Lewaszkiewicza jest ważnym opracowaniem z zakresu języka Kresów. Monografia wzbogaca dotychczasowy stan badań nad historią polszczyzny nowogródzkiej oraz ukazuje złożoność relacji między językiem, tożsamością i kulturą. Autor poświęcił wiele lat na gromadzenie materiału oraz studiowanie literatury przedmiotu, co zaowocowało dziełem nie tylko obszernym, ale i wybitnym, obrazującym kilkudziesięcioletni proces integracji językowej przesiedleńców i ich potomków. Bliski kontakt T. Lewaszkiewicza z respondentami wpłynął pozytywnie nie tylko na jakość i rzetelność analizy. Umożliwił on również zarejestrowanie takich zjawisk językowych, których nie są w stanie zgromadzić badacze z zewnątrz. To z kolei przyczyniło się do wniesienia interesujących, nowych ustaleń do dotychczasowego stanu badań.

Recenzowana praca stanowi wnikliwe studium badawcze, które powinno zainteresować nie tylko znawców polszczyzny kresowej, ale również socjolingwistów, glottodydaktyków i historyków. Miejmy nadzieję, że zgodnie z zapowiedziami ze *Wstępu* T. Lewaszkiewicz wkrótce opublikuje kolejne opracowania na temat języka powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolic.